

A gyakorlatias népoktatás jegyében

Pestalozzi eszméinek sárospataki megjelenése

Nevelés-, művelődéstörténészek körében közismert, hogy a Sárospataki Református Kollégium a 18. század legvégén, a 19. század első évtizedeiben milyen kivételes fogékonyságot tanúsított bizonyos új eszmék, nevelési célok, tantárgyak, sőt akár a tanítás kereteiül szolgáló szervezeti megoldások iránt is. Az újdonságok közül mindenképpen kiemelendő, hogy a Bodrog partján vezették be először hazánkban középfokon (1796-ban), majd pedig az akadémiai tagozaton is (1818-ban) a magyar tanítási nyelvet.

Ennel szemben a következők szerint jelentősen fellendült Patakon a magyar nyelvű tankönyvkiadás, s egyes tantárgyakhoz itt születtek meg az első magyar iskolai kötetek. Az országSZerte híres jogászprofesszor, Kövy Sándor 1793-ban nemcsak megindította a kollégiumi jogászképzést, hanem rövid időn belül túl is lépett a korabeli jogi kurzusok célkitűzésén: a többi, jobbára egyházjogra és a feudális rend szabályaira épülő tanfolyamot – egyre hangsúlyosabban – kiegészítette olyan tudnivalókkal (polgári és büntetőjog, kereskedelmi és statisztikai ismeretek stb.), amelyek elengedhetetlenek voltak a szakma polgári keretek közötti űzéséhez. Kövy híres Páncél vármegyeje pedig, túl – esetleges, s részben csak a későbbi korok által utólag felnagyított – politikai jelentőségén, igazi szakmódszertani újításnak számított, hiszen a joghallgatók egyedülállóan gyakorlatorientált módon, a valós életet felelősséggel imitálva sajátíthatták el a mindennapok feladatait, munkafázisait. Ezekben az évtizedekben a gimnáziumi és az akadémiai képzés új tantárgyakkal is bővült: a mechanika, a statisztika, a rajz, a mennyiségtan, a minden korábbinál részletesebb természetismeret, az európai földrajz, az egyetemes történelem és az irodalomtörténet tananyagba való felvétele egyszerre jelez szemléletváltozást a pataki előjárók részéről és – részben kényszerű – funkcióbővülést, funkcióváltozást is (*Bajkó*, é. n., 36–45.; *Benda*, 1981, 96–106.; *Ugrai*, megjelenés alatt).

Eddig úgy tűnt, hogy ezen igen előremutató változások árnyékában csak elenyésző fejlődés nyomai érhetők tetten a tanítás mestersége, valamint az elemi képzés területén. A pedagógia önálló tantárgyként való bevezetésével többször is kísérleteztek, de megszilárdítása elmaradt, s a tanítók kinevelése 1857-ig (a tanítóképzés sárospataki intézményesülése) az akadémiai szint járulékos, meglehetősen elhanyagolt feladatának számított. Ezzel együtt a rosszul fizetett, társadalmi presztízsét tekintve sem elsőrangú pedagógusi megbízásokat a lelkészek készülők pusztán – és hangsúlyozottan – átmenetileg vállalták (*Ugrai*, 2004a, 162–163.). A református hagyományokkal elvileg könnyen indokolható jelenség még szembeszökőbb, ha felidézzük, hogy a debreceni kollégiumban 1825-ben nemcsak önálló pedagógiai tanszéket hoztak létre, hanem Kerekes Ferenc személyében kiténő szakembert is találtak a katedrára. A módszeres pedagógusképzéshez hasonlóan másodlagos-harmadlagos jelentőségűnek tűnik a korszakban a falusi kisiskolák, a kollégiumhoz tartozó partikulák működtetése. A kollégium anyaiskolai minőségében konkrét célokkal (a kollégiumi magasabb szintű képzés megalapozása), eszközökkel (tantervekkel, tankönyvekkel) és tanerővel (a kollégiumból kikerülő, néhány évig tanítóskodó ifjakkal) látta el a befolyási övezetébe tartozó kisiskolákat,

amelyek így más, helyi igények kielégítésére kevésbé bizonyultak alkalmasnak (*Papp*, 1980; *Dankó*, 1988, 776–810.).

Az alábbiakban nem próbáljuk megcáfolni azt, hogy a Sárospataki Református Kollégium e két területen az 19. század első évtizedeiben nem vált úttörővé a hazai tanintézetek sorában. Ám egy izgalmas kérdés kapcsán eddig elhanyagolt aspektusára mindenképpen fel szeretnénk hívni a figyelmet. Pestalozzi eszméi pataki megjelenésének kapcsán előbb azt kívánjuk rekonstruálni, hogy mely területeken kívánta átültetni a svájci pedagógus által közvetített mintát első sárospataki követője, Nyíry István professzor. Majd arra keressük a választ, hogy ötleteit, Pestalozzi tanításaira hivatkozó javaslatait milyen forrásokra támaszkodva vetette papírra, milyen csatornákon juthatott információkhoz a svájci pedagógus tevékenységére vonatkozóan.

Pestalozzi Bodrog-parti közvetítője: Nyíry István

A Sárospataki Református Kollégiumban az 1820-as évek elején Nyíry István (1776–1838) professzort bízták meg a neveléstan tanításával. Bár az előjárók törekvése a pedagógia meghonosítására nem volt teljesen új, Nyíry kinevezése mindenképpen fontos döntés volt. (1) Részben előremutató, hiszen az akkor már tapasztalt, közismerten sokoldalú, a hallgatók által kedvelt professzor személye garanciának tűnt a sikerre. Másrészt viszont a szerény körülményekre – vagy esetleg az eredeti terv korlátozott célkitűzésére – enged következtetni, hogy a pedagógiának nem szántak önálló katedrát. Nyíry ugyanis 1822-ben egy „vegyes” tanszék betöltésére kapott megbízást: Patakon javarészt új, egymással nem is szorosan összefüggő négy tárgy (statisztika, földtan, mechanika, neveléstan) tanítása lett a kötelessége.

Nyíry István kollégiumi pályáján nem ez volt az első változás. Az egykori pataki diák ugyanis rövid szepességi némettanulás után rögtön visszakerült alma materébe, és ott egy akkoriban új tárgy, a rajz tanítását bízták rá. Mindössze két évig működött rajztanítóként, mert 1798-ban előbb rendkívüli tanárként az elméleti mathézis, majd rendes professzorként a teljes matematika felelősévé nevezték ki. Sőt, 1810 és 1813 között átmenetileg ő tanította a természetismeretet is. Nyíry személyiségének a korban egyébként nem kirívó polihisztor-jellegét tovább erősítette tehát az 1822. évi döntés, amelynek azonban korántsem örült: állítólag nyíltan panaszkodott miatta, s Rozgonyi József professzor halála után, 1824-ben rögtön kihasználta a lehetőséget, s kiharcolta magának régi vágyát, a filozófiai katedrát. Állítólagos elégedetlenségét támasztja alá, hogy halála után tudóstársa is megemlítette ezt a momentumot az akadémiai nekrológban: „s ámbár az önkény mélyen sértette: ő mégis lelke teljes reá szánásával igyekezett e rendeltetésnek is megfelelni.” (2) Végül haláláig filozófiatanárként dolgozhatott a kollégiumban, s ennek a posztjának a betöltőjeként érte az a megtiszteltetés, hogy a Magyar Tudós Társaság előbb levelező, majd vidéki rendes tagjává avatta a pataki tanárt (*Szimyei*, 1899–1914; *Almási Balogh*, 1846).

Változatos tanári pályájához méltó Nyíry István szakírói tevékenysége is. A rajz mesterségén kívül nem volt olyan tudományág, amelyet úgy adott volna elő, hogy ne írt volna hozzá (esetenként kéziratban maradt) tankönyvet vagy tudományos periodikában megjelent közleményt. Írásait ennek megfelelően három csoportba sorolva érdemes röviden áttekinteni. Ezek a kategóriák nem különültek el élesen az életművében, nem voltak a szerzőnek például jól elkülöníthető korszakai. Igazi polihisztor módjára időről időre vizsgálódott mindhárom megközelítésben, s természetesen egyes írásaiban is felfedezhetők a sokféle diszciplína beható ismeretéből következő tudományközi jegyek. Az első csoportba a földrajzi tárgyú írásai tartoznak: publikált az időjárás változásairól, a földrengésekről, a folyóvizek és az üstökösök jellegzetességeiről. Művei tartalmaznak érdekes ötleteket, megfigyeléseket, de általában elmondható róluk, hogy magukon viselték a tudományág történetének e kezdetleges szakaszára oly jellemző tévedéseket, már a kiin-

dulásnál elhibázott kutatói alapállást (*Beluszky*, 1961). Fizikai, matematikai és statisztikai felkészültségéből következően születtek a következő nagy csoportba tartozó írásai: a hidak építéséről, a népesedési viszonyok múltbeli és jövőre vonatkozó változásairól és az angol gazdasági siker magyarázatáról közölt bonyolult képletek sokaságával alátámasztott eszme-futtatások. Tudományos érdeklődésének harmadik irányát a bölcséleti vizsgálódások alkották. Esztétikai, jogi, történeti és logikai fejtegetésektől sem riadt vissza, sőt fontosnak találta, hogy kiegészítő megjegyzéseket publikáljon Beregszászi Nagy Pál nyelvészeti munkájához is (bővebben lásd Ugrai, megjelenés alatt).

E széles spektrumú munkásságához méltó Nyíry legnagyobb, bár befejezetlenül maradt vállalkozása. *A tudományok őszvesége* címmel ugyanis három év alatt három kötetben adta ki azt az átfogó kézikönyvet, amellyel részben az egyes tudományágak bemutatása, az adott diszciplínák legfontosabb tudásanyagának összegyűjtése, másrészt pedig e tudományok egymással való összefüggésének bizonyítása, egy egységes tudományos rendszer felépítése volt a célja. A szerző bevallottan öregbíteni szerette volna a 17. századtól egyre izmosodó műfaj, az enciklopédia hagyományait – ennek megfelelően nemcsak utal az angol, francia, német, sőt Apáczai kapcsán a magyar elődökre is, hanem meglehetősen részletesen be is mutatja azokat (*Nyíry*, 1829–1831, I. 9–44.). A tudománytörténet által máig kevésbé felfedezett vállalkozás s különösen a szerző filozófiai és kvantitatív felkészültségének meghökkenően eredményes ötvözése zavarba ejti az olvasót. Ez még akkor is így van, ha egy ilyen volumenű munkába nemcsak az adott korra jellemző tévedések, hanem helyenként meglepő hiányosságok vagy már akkor is túlhaladott, elavultnak számító megállapítások is becsúsztak (részletesebben lásd *Ugrai*, 2006).

Végül meg kell említenünk, hogy mindezek ellenére az akadémikus Nyíry közel sem tudományos publikációival gyakorolta a legnagyobb hatást a sárospataki kollégium mindennapjaira. Sokkal fontosabbnak tartották a közvetlen környezetében, hogy – architektúrát is tanult – szakértőként ő vezényelte le a csaknem négy évtizeden át, a reformkor közepéig húzódó nagy építkezés kivitelezését. Ennek eredményeként készült el a máig impozáns kollégiumi épület. Másrészt pedig a pataki iskolában tanulók generációi tanultak meg az ő tankönyve alapján számolni.

Számtankönyv Pestalozzi szellemében

Pestalozzi pedagógiájának hangsúlyos része az erkölcsi, filozófiai szempontok figyelembevétele. Egész munkásságát áthatotta az a törekvés, hogy növendékeiből érző, gondolkodó, teljes embert neveljen. E céltételezés kapcsán tehát nem – vagy legalábbis nem teljesen – szakított a korábbi nevelési eszményekkel. Ám mind a komplex, átfogó feladat eléréséhez vezető eszközök, állomások, mind pedig a célokhoz tartozó nevelési értékek terén új, illetve egyedülállóan kiemelt törekvésekkel találkozhatunk. Ezek közül az egyik az, hogy a nagy egésznek az erkölcsös emberhez, a megnyugváshoz és boldogsághoz vezető megismerése csak részenként, fokozatosan, a körülöttünk levő világ alapos feltárá-

A kertművelés, az állatgyógyítás és a termés szakszerű tárolásának fortélyait helyezi az első helyekre. De a méhészkedés, a se-lyemhernyó-tenyésztés, a vá-szon-, gyertya-, cérna-, kötél-, ha-risnya-, kosár-, gyékénykészítés, alapvető munkaeszközök (eke, kapa, szekér stb.) előállítására és a köszörülés, az asztalosmunkák sem hiányoznak a felsorolásból. Ezeket az alapvető elemi ismeretek (írás, olvasás, számolás, val-lás- és erkölcsstan) mellett kellene szerinte tanítani.

sa, elemzése és a megszerzett tudás hasznosítása révén lehetséges. A körülöttünk levő világ megismerésének pedig egyetlen forrása a természet, innen kell nyerni minden információt (Zibolen, 1984, 80–85.; lásd még *Prohászka*, é. n.). A részletek alapos tanulására, a gyakorlatiasság jegyében megszervezendő tanulási folyamatra van tehát szükség Pestalozzi szerint. Ennek megfelelően általában fontosnak tartotta a népoktatás átszervezését (s persze legtöbb esetben egyenesen a megszervezését), valamint főként az elemi képzés tartalmának és módszertanának átalakítását. Ez utóbbihoz kapcsolódott a munkatársaival együtt általa készített, az elemi oktatásban használatos tankönyvcsalád. Az 1801–1804 között írt hat kötet közül egy-egy enciklopédikus összegzés (*Dictionarium*), továbbá nevelők és édesanyák számára készült módszertani segédkönyv (*A természetes iskolamester; Az anyák könyve*) volt. További könyvek szolgálták az írás-olvasás, a számolás tanítását (*Útmutatás a betűzgetés és olvasás tanításához; A számviszonyok szemléletének tana*), valamint a nyelvi oktatást (*A szemlélet ábécéje vagy a méretviszonyok szemléletének tana*) (Zibolen, 1984, 104–114.).

Forrásaink szerint Nyíry István Pestalozzi mindkét fenti törekvéssel azonosult. Említetük, Nyíry kollégiumi pályájának egyik legnagyobb részét a mathézis tanításával töltötte. A matematikaoktatás egyébként az 1796. és az 1810. évi tantervi változások révén viszonylag jelentős szerepet kapott a sárospataki tananyagban: mindkét Ratio Educationishoz és a protestáns kollégiumok gyakorlatához képest is hosszabb és gyakorlatiasabb matematikaoktatás folyt a Bodrog partján. Így már az alsóbb gimnáziumi osztályokban eljutottak az algebra, a sík- és térgeometria, majd a negatív számok, a hatodik gimnáziumi évben pedig az algebrai törtek elsajátításáig (*Oláhné Erdélyi*, 1976, 278–291.). Sőt, a tanterv 1822. évi módosításának eredményeként az utolsó gimnáziumi esztendőben a trigonometria törvényeivel is megismerkedtek a tanulók (*Az 1822. évi Litteraria Deputatio munkálata*, é. n., 25.). Mindez már Nyíry elődje, Barczafalvi Szabó Dávid idején egészült azzal a törekvéssel, hogy magyarul, magyar mű- és szakszavak használatával folyjon a tanítás. Így kijelenthető, hogy a pesti egyetemen is épp csak megizmosodó tárgyat Patakon az átlagosnál jóval színvonalasabb módon adták elő. (3)

Ezek a fejlemények nyilván nem függetleníthetők a tantárgyat két évtizedig jegyző Nyíry István professzor személyétől. Nyíry ugyanis nagy súlyt helyezett egyrészt a minél gyakorlatiasabb, a köznapi életben jól használható ismeretek átadására, másrészt mindennek a megalapozására. Ennek megfelelően a régimódi, bifláztató módszerek leváltására törekedett. Ezért készített elemi szintű tankönyvet is a tárgyhöz (*Nyíri*, 1822). A nem kevés nehézség, az elégtelen helyi nyomdai feltételek miatt évekig kéziratban sínylődő, s a tanulókhöz így csak későn eljutó kötetben következetesen alkalmazta Pestalozzi számtantantási újításait. (4) A számvetés megalapozását a négy alaplóművelet közül három esetében az Európa-szerte ismert Pestalozzi-táblák segítségével tartotta a legcélszerűbbnek. Nemcsak az összeadás, szorzás, osztás módjának ismertetésénél, leírásánál támaszkodott a svájci nevelő eredményeire, hanem a gyakorlatiasság szellemében a műveletek kipróbálásához, begyakorlásához szükséges táblákat is mellékelte kötetéhez. (5) Sőt, az elemi tankönyv hosszas előállítási procedúrájának végén a kötet elkészülte mellett arról is örömmel számolhatott be az egyházkertület előljáróinak, hogy időközben megérkezett a három Pestalozzi-tábla rézmetszet formájában is. A nem kevesebb, mint 1000–1000 példányban megrendelt és kifizetett oktatási segédeszköz bizonyítja, hogy Nyíry mennyire elkötelezett volt az új tanítási módszer iránt és milyen széles körben kívánta azt alkalmazni (TREL. B. XLIV. 18.690.)

Program a gyakorlatias népoktatásért

Pestalozzi pedagógiai munkásságának legismertebb eleme az a hatalmas, meg-meg-újuló erőfeszítés, amelynek révén többször is iskolát, nevelőintézetet létesített szegény

gyermek számára. Burgdorfban, Yverdonban, Stansban, a neuhofi telepen arra törekedett, hogy a falusi, paraszti sorból származó növendékek ne csak az elemi ismereteket sajátítsák el, hanem olyan hasznos hétköznapi tudnivalókat is, amelyek ugyan a – számukra egyébként is elérhetetlen – továbbtanulást nem teszik lehetővé, de a megszokottnál jobb életminőség alapfeltételeit biztosítják a számukra. A hatékony gazdálkodási eljárások és a természeti környezet alapos megismerésének, a munkaeszközökkel való célszerű bánásmód megtanításának, az együttműködés, a közös munkavégzés gyakorlásának, a problémamegoldó készség fejlesztésének, összességében tehát a tevékenységközpontú tanuláshoz elsősorú jelentőséget tulajdonított, s ezen értékek és célok köre szervezte a nevelői munkát. Mindezt átszötte és teljessé tette Pestalozzi pedagógiájában a szeretet- és bizalomteljes légkör kialakítása, az állandó, őszinte párbeszédre és az istenfélő gondolkodásra és viselkedésre nevelés, a tanuló rátermettségének a kialakítása (*Zibolen*, 1984, különösen: 38–43., 68–75., 134–137.).

Erre a programra név szerint is hivatkozott Nyíry István, amikor papírra vetette a falusi elemi iskolák átszervezésével kapcsolatos elképzeléseit. Alaptétele szerint súlyos helyzetben van a népoktatás, hiszen nagyfokú érdektelenség övezi azt a szülők részéről. Ez azonban érthető is, mivel a falusi iskolák szerinte kifejezetten kontraproduktív módon működnek. Nemcsak hogy nem termel az iskolába íratott gyermek (hisz az iskola elszívja a munkaerőt a földekről), s nem elég, hogy fizetnie is kell az oktatásért a szülőnek, de még a gyermek jövőbeni képességeit sem alapozza meg megfelelően. Hiszen: „A falusi iskolák most nagy részént heverés tanulásának helyei. Mindent tanulhatnak az iskolákba, de az bizonyos, hogy azon tanulások alatt dolgozni nem tanulnak. [...] Aki rendszeresen munkálkodni 12 esztendő koráig nem tanul, nehezebben szokik azután a dologhoz, mintha a betűket akkor kezdené esmerni, és akkor kezdené tanulni.” (6) Nyíry szerint elgondolkodtató, hogy a tudományok oktatására mindenhol nagy gondot fordítanak, de a legfontosabbra, amire mindenkinek a legnagyobb szüksége van, a „munkálkodásra” sehol a világon nem tanítanak senkit, azt mindenkinek a saját kárán kell elsajátítania. E hozzáállás eredményeként tévnanok, társadalmi feszültségeket okozó mozgalmak is szülehetnek, miközben a gyakorlati problémák megoldását meg sem közelítik: „Ezelőtt kétszáz esztendővel e volt a tanuló ifjúság formája: a scholastica, aristotelica philosophiának haszontalan kérdései felfuvalkoldva tartottak még sok tanuló embereket. A tudósok gyalázatosan tartották valamit tudni a mesteremberek felől. Így a valóságos dolgozó féltől izoláltatván, csak a balgatag alkhémiát üzték titokba. Ezt a különözést, az elérhetetlen után való törekedést s fennhéjázást egymás közt is terjesztették, s ezáltal a vallásbeli kölcsönös üldöztetésre is alkalmasabbak lettek.” E veszélyes jelenség a kémia s annak nyomában a technológia mint tudomány megszületésével szorult vissza – ennek nyomán került közelebb a tudomány a műhelyekhez. S ennek köszönhető, hogy „már most nemcsak tanulni, de a Polytechnicum Institutumokba munkába venni is nagy virtusnak tartatik”.

A továbbiakban Nyíry kifejezetten Pestalozzira hivatkozva állítja, hogy a munka megismertetése és megszerettetése a gyermekkel nemcsak lehetséges, hanem célravezető is a falusi iskolákban. Ezt már Magyarországon is bebizonyították: Váradí Szabó János elméleti és Tessedik Sámuel gyakorlati munkássága révén adott a pontos iránymutatás. Ha Pestalozzi Svájcban, a mesterségek virágzásának helyén fontosnak tartotta az ilyen irányú újítást, akkor Magyarországon, a kézműves, ipari és földműves technikák elhanyagoltságának helyszínén még inkább szükségesek a változtatások. De természetesen a munkára nevelésnek nemcsak a praktikus következményei lényegesek. Legalább ilyen elhagyhatatlanok az erkölcsi következmények is: „A dologhoz szokott szorgalmatos emberek erkölcs-telenségre (melynek a heverés a szülője) nem vetemedhetnek. [...] A foglalatostudó emberek istenfélő, azok egymás segítségével élve, mások felett egymást szeretők is.”

Mindezek alapján Nyíry részletes felsorolásba kezd a tanítandó ismereteket illetően. A kertművelés, az állatgyógyítás és a termés szakszerű tárolásának fortélyait helyezi az el-

só helyekre. De a méhészkedés, a selyemhernyó-tenyésztés, a vászon-, gyertya-, cérna-, kötél-, harisnya-, kosár-, gyékénykészítés, alapvető munkaeszközök (eke, kapa, szekér stb.) előállítás és a köszörülés, az asztalosmunkák sem hiányoznak a felsorolásból. Ezeket az alapvető elemi ismeretek (írás, olvasás, számolás, vallás- és erkölcsstan) mellett kellene szerinte tanítani. Bár hangsúlyozza a munkára nevelés áldásos erkölcsi vonatkozásait, fejtegetéseinek végén igencsak gyakorlatias – Pestalozzira nem kifejezetten jellemző, inkább a filantropisták haszonelvűségét idéző (7) – számítással is igyekszik meggyőzni olvasóját. Eszerint ha napi négy óra munkára szorítanak a tanulókat, akkor nemcsak elsajátítanak a jövőbeni boldogulásukhoz szükséges eljárásokat, hanem ténykedésük közvetlenül is hasznosulna: „nem volna szegény iskola a társaságba!” Nyíry gyors számítása szerint ha 300 falusi iskola 10 ezer tanulója bevonna a munkába, s egyenként mindenki legalább 15 krajcárnyi értéket megtermelne, akkor ez napi 3500 forint nyereséget, 300 napos tanévvel számolva pedig évi 750 ezer forint jövedelmet eredményezne. (Csak összehasonlításképp: 3500 forintból a sárospataki kollégium tanári karának egész évi készpénzfizetését fedezni lehetett volna, de a legjobban fizetett pesti egyetemi professzorok évi apanázsából is kettőt ki lehetett volna gazdálkodni Nyíry szerint 10 ezer gyermek egyetlen napi munkájából. Lásd még *Kosáry*, 1996, 487., 492–507.; *Ugrai*, 2004, 156–165.) Tervével így nemcsak a jövő társadalma gazdagságának, hanem a jelen iskolázásának jómódját is megalapozni látta.

Nyíry István népiszkolai reformterve nem volt egyedülálló a korszakban a Bodrog partján. Ugyan további részletes vizsgálatot kíván, de kijelenthetjük, az 1810-es években több, egymásnak sokszor élesen ellentmondó tervezet született a Tiszáninnyi Református Egyházkerületben a falusi elemi képzés meg- és átszervezése érdekében. Az esperesek, pataki kollégiumi professzorok bevonásával, de például Váradi Szabó Jánosnak a közreműködésével is folyó, több évig tartó munkálatok valamifajta szervezett diskurzusra utalnak. (A történeti irodalom számára teljesen ismeretlen munkálatokra lásd például: *TREL*. A. XXXVI. 14.249.; A. XXVI. 14.438.; XXXIX. 15.826.; A. XXXIX.. 15.833.; A. XXXIX. 15.859.) Ezek az erőfeszítések természetesen szorosan összefüggtek az északkelet-magyarországi református népoktatás helyzetével. Egyre többen ismerték fel, hogy a reformátusok hagyományos partikulá-rendszere átalakítást, de legalábbis a korábbinál lényegesen nagyobb odafigyelést igényel. Ez az igény egyfelől mindenképpen magyarázható azokkal a gyakori panaszokkal, amelyek az állandó tanítóhiánnyal, a pataki kollégiumból két-három évre a falusi iskolába kikerülő, éppen végzett deákok működésével függtek össze. A tisztázatlan viszonyok mindkét felet egyszerre sújtották. A gyülekezetek tanítókkal szembeni rendszertelen és elégtelen fizetési hajlandósága, a tanítónak a lelkiismeretességével szembeni kiszolgáltatottsága számított a rectorok, praeceptorok legfőbb kifogásának. Ugyanakkor a gyülekezetek is gyakran elégedetlenkedtek tanítójuk munkája, esetleg erkölcsi miatt. Ez részben a sárospataki „kiválasztási” módszerben gyökerezett: innen az ifjak jelentkezés szerint mentek az éppen megüresedő partikulákba tanítani. A sorrendhez igazodás nem biztosította, hogy a nagyobb és jövedelmezőbb helyekre a legmértöbbak kerüljenek. Mályusz Elemér szerint Debrecenben ésszerűbb megoldást alkalmaztak, amikor a jelentkezők szorgalmát, képességeit figyelembe véve osztották el a lehetőségeket (1939, 43–46.). Bár az egyházkerületi eljárások korábban is érzékelték a problémákat, s igyekeztek is különböző rendelkezésekkel orvosolni azokat, az általuk hozott, egyébként sem átfogó szabályokat megkerülték az eklézsiák. (8)

Más megfontolások is elemi oktatásuk átgondolására készítették a reformátusokat. Ezek a kisiskolák (partikulák) ugyanis az alapvető ismeretek elsajátításán túl pusztán a központi iskola szerepében levő kollégium (anyaiskola) céljait szolgálták ki. Részben ennek a célnak a teljesítése is változást vont maga után, hiszen említettük, hogy a kollégium tananyaga is jelentősen megváltozott az érintett évtizedekben. Másrészt viszont fokozatosan megerősödött az önállósuló, egyre nagyobb tömegeket befogadó és nem feltétle-

nül továbbtanulásra előkészítő falusi iskolák iránti igény. Ezekkel szemben megfogalmazódott az elvárás valamifajta lezárt, önmagában is egységes, az iskolából kikerülve gyorsan és könnyen hasznosítható tudást közvetítő képzés iránt. Nem állítjuk, hogy az 1810-es években ezek a változások önmagukban annyira erősek lettek volna, hogy egy átfogó reformkoncepció megszületéséhez hozzájárulhattak volna – ezek jelentőségének részletes feltérképezése a további kutatások feladata. Ám éppen Nyíry pestalozziánus eszméket felvillantó javaslata a bizonyíték rá, hogy a mindenki számára nyilvánvaló működési zavarok felismerése kisebb-nagyobb szakmai körökben már újfajta igények kielégítésének szándékával is kiegészült.

Ennek jegyében közvetlenül a Nyíry-féle koncepció megszületése után megtették az első lépést a megvalósítás irányába is az egyházi vezetők. Az egyházkerület által elfogadott, már említett 1822. évi tantervi módosítás ugyanis a korábbiaknál részletesebben foglalkozott a falusi iskolákban megkívánt tananyaggal, az ott tanulók tudásával. A négy évfolyamra kiterjedő elvárások között a legalapvetőbb ismeretek és készségek (írás, olvasás, számolás, éneklés, szabatos beszéd), a vallással és erkölccsel kapcsolatos tudnivalók, valamint a helyes magaviseletre szoktatás mellett megtalálhatjuk a gyakorlatias, könnyen hasznosítható tudásanyagot is. A második évben az egészséges életmód alapszabályai jelennek meg a tantervben, a következő évfolyamon pedig fizikai, földrajzi, gazdasági, technológiai ismeretek, valamint a „barmok közönségesebb nyavalyái orvoslásának módja”. Az utolsó tanévre vonatkozóan pedig a gyakorlatias ismereteket immár több csoportba sorolták a szerkesztők. A technológiai-ökonómiai ismeretek mellé kiemelt feladatként határozták meg a „selyembogarakkal való bánás módját”, a gyakorlati geometriát műszaki (mechanikai) és építészeti (architektúrai) ismeretekkel párosították, s külön-külön pontot szenteltek a rajzolás, illetve a levelek, szerződéses fogalmazása gyakorlásának (*Az 1822. évi Literaria Deputatio munkálata*, é. n., 23–26.).

Nem elég a gyerekeket írni-olvasni megtanítani és a legalapvetőbb erkölcsi és vallási elvárásoknak való megfelelést elérni a körükben, mivel a szorgos és célszerű munkára való szoktatás nélkül a tanítás tartalom nélküli, üres marad, amely erkölcsi és anyagi téren egyaránt károkat okoz. Ezzel szemben a jól szervezett, a tanulók munkára nevelésére épített népoktatás átvitt és – Nyíry számításai szerint – nagyon is konkrét értelemben egyaránt gazdagságra viszi a társadalmat.

A Pestalozzi-tanítások útja Sárospatakig

Nyíry István tehát mindkét területen sikerrel lépett fel a gyakorlatias elemi képzés erősítése érdekében. Mindkétszer név szerint hivatkozott Pestalozzira, sőt számtankönyvét kifejezetten az őáltala kidolgozott módszerre építette fel. Ezért érdemes megvizsgálnunk azt a kérdést, hogy miként juthattak el Pestalozzi tanításai az 1810-es évek végén a Bodrog partjára. Fehér Katalin hívta fel rá a figyelmet, hogy a svájci reformer pedagógiájáról az 1810-es évek második felében élénk szakmai vita alakult ki Magyarországon. Az éppen csak kibontakozó magyar tudományos sajtó több közlemény erejéig is lehetőséget biztosított nézetei megvitatására. Az érdekes eszmecsere történeti, neveléstörténeti értékét növeli az a tény, hogy a hozzászólók nemcsak Pestalozzi elvi vagy gyakorlati újításairól mondtak véleményt, hanem egyben egy tágabb kontextusba helyezhető, hosszan elhúzódó polémia részesei is voltak. A budai leánynevelő intézet tanára, Folnesics Lajos

által felvetett ellenérvek ugyanis más összecsapásokban is megjelentek. Szerinte a nevelés terén a hétköznapi, gyakorlati célok és szempontok nem egyeztethetők össze az erkölcsiséggel, s nem lehetséges az igaz hit és a tiszta erkölcs megvédése akkor, ha kiiktatják a külső tekintélyt mint a tudás forrását, és minden tanítványt rászoktatnak arra, hogy csak a saját maga által megtapasztaltat higgye el. Függetlenül attól, hogy a Pestalozzi pártján vitába szállók – így Schedius Lajos egyetemi tanár, az Erdélyi Múzeumot szerkesztő Döbrentei Gábor, vagy Kazinczy Ferenc – joggal vethették Folnesics szemére, hogy pusztán azért nevezi Pestalozzit vallástalan „materialistának”, mert nem ismeri kellően a nevelési elveit, a bíráló-tagadó észrevételek igen figyelemreméltók. A budai tanár támadásában és az arra adott válaszokban ugyanis egy hosszú küzdelem viszonylag rövid, ám annál szenvedélyesebb összecsapását fedezhetjük fel. Az egyházi – javarészt a több évszázados jezsuita – tradíciók és a vallásra, a latinra, a tekintélyre épülő „könyvviskola” híveinek, illetve a haszonelvűséget, a gyakorlatiasságot, az egyéni tapasztalatszerzést fontosnak tartó felvilágosult pedagógiai törekvések támogatóinak küzdelme jelent meg a Pestalozzi fogadtatása körül kialakult sajtóvitában. Ezért is fájlalták Kazinczyék külön, hogy Folnesics véleménye az éppen induló Tudományos Gyűjtemény első számában volt olvasható (*Fehér*, 1999a).

Ám ez utóbbi félelmük alaptalannak bizonyult. Csakúgy, ahogy további köteteiben a Tudományos Gyűjtemény, a többi – későbbi – hazai tudós periodika is jelentős terjedelmet szentelt az újabb pedagógiai nézeteket támogató írásoknak, s a művelt, könyvet, lapot forgató olvasóközönség – közöttük Nyíry is – több forrásból, viszonylag könnyen értesülhetett Pestalozzi újításairól, követendőnek ítélt tanításairól. Ám Nyíry az első Pestalozzi-polémiában felmerült ellenérvek egyikével sem szállt vitába: népiskolai tervezetében a munkára nevelés erkölcsi értékességét magától értetődőnek tartotta, s nem reflektált az éppen ezt tagadó állásfoglalásra. Ráadásul a számtankönyvében alkalmazott módszerek és gyakorló táblák kifejezetten pontos, nyilvánvalóan nem a magyar tudós sajtóból származó információkra utalnak.

Bár Nyíry István nem vett részt peregrinációban, problémaérzékenysége és értesüléseinek pontossága közvetlenebb forrásokat feltételez. Leginkább Váradi Szabó János jutathatta Nyírty részletesebb ismeretekhez. A neveléstörténet iránt érdeklődők körében ismert Váradi hosszú ideig szoros kapcsolatot ápolt a pataki kollégiummal (*Lengyel*, 1963, 1964; *Fehér*, 1999b, 109–113.). Sárospataki tanulmányai után ugyanis a kollégium első számú világi vezetőjének, Vay József főgondnoknak az ajánlására báró Vay Miklós tábornok gyermekeinek lett a nevelője. E megbízásának keretében ment külföldre tanulni. Előbb Heidelbergben hallgatott előadásokat, majd 1810-ben Svájcba utazott és Yverdonban személyesen ismerkedett meg Pestalozzi nevelési gyakorlatával. Az egy év múlva hazatérő Váradi az új tapasztalatok jegyében szervezte meg tanítványainak nevelését, sőt, Pestalozzi munkatársának, Wilhelm Eggernek a személyében segítő társat is hívott maga mellé a Vayak alsózsolcai birtokára. Bár a Vay-gyerekek kísérőjeként, nevelőjeként már 1816-ban elkerült a pataki kollégium régiójából (Pesten, majd Bécsben tanultak növendékei), kapcsolata az iskolával megmaradt. Egyfelől áttételesen, hiszen a kollégium egyik legmeghatározóbb patrónuscsaládja volt a neki továbbra is megélhetést biztosító Vay-familia, másrészt levelek támasztják alá, hogy a kiváló magánnevelő közvetlen kapcsolatot is ápolt egykori alma materével (*Szinnyei*, 1899–1914, XIII., 212–213. hasáb).

Ennek legegységertelműbb bizonyítéka, hogy Váradi is hozzájárult javaslatával a már említett, az egyházkerület legkiválóbbjait megszólaltató népiskolai reformmunkálatokhoz. Fő művét ajánlotta ugyanis a népiskolai oktatás megjavításán fáradozó egyházkerületi vezetők figyelmébe (TREL. A. XXXIX. 15.859.). A kézműves (vagy ahogy ő nevezte: industrialis) iskolák meghonosítását célzó, a gyakorlatias népoktatás jegyében készült könyvecskéjét ugyanis még Zsolcán írta, igaz, az 1817-ben már Pesten jelent meg (*Váradi Szabó*, 1817). Az alig több mint százoldalas kötet három részből áll. Előbb a köznép

nevelésének jelentőségét igyekszik bizonyítani a szerző, majd a testi-erkölcsi-szellemi nevelés megkívánt elemeit taglalja, végül pedig kifejezetten a munkára nevelésre összpontosít. Már az első gondolatokkal megalapozza a munkára nevelésről szóló fejtegetéseket, hiszen egyértelműen kijelenti: a falusi elemi oktatás legfőbb funkciója az, hogy megtanítsa a gyerekeket dolgozni. Így az elemi ismereteken túl mesterségek alapjait, valamint munkafegyelmet kell elsajátítania az ott tanulóknak. A maga boldogulására és a környezete javára egyszerre szolgáló polgár erénye a munkaszeretet, a becsületesség, a józanság, az engedelmisség. Ez a „polgár” azonban kifejezetten a falusi köznép szülötte, s egyben hűséges alattvaló is, aki erkölcsiségét és testi-szakmai felkészültségét csak kötelességei teljesítéséig kamatoztatja – jogai biztosításának fontosságáig a szerző nem jut el (*Fehér*, 1999b, 109–113.). Váradi gondolatainak egy része tehát közeli rokonságot mutat a szóban forgó Nyíry-féle tervezettel, s Váradi sárospataki kapcsolatait ismerve joggal feltételezhetjük közöttük a személyes ismeretséget.

Végül szót kell ejtenünk a sárospataki kollégiumra is jellemző széles külföldi kapcsolatrendszeréről. A protestáns peregrináció a 19. század elején is kiterjedt még az ifjaknak olyan nagy körére, amely lehetővé tette egy-egy új eszme vagy gyakorlati újítás hírének gyors elterjedését. A hazai ifjak külföldi tanulmányútjaik során itthon is terjesztett élményekkel és könyvekkel tértek haza, s később is leveleztek a kinti professzorokkal. Sőt, az intenzív külső kapcsolatoknak köszönhetően esetenként egy-egy új tárgy tanítására külföldről hívtak meg szakembereket a hazai kollégiumok. Ezek a kapcsolatok a 18–19. század fordulóján a magyarországi reformátusok esetében egyre inkább a német területekre, Hollandiára és nem utolsósorban Svájcra koncentráálódtak (lásd *Rácz*, 1992, 133–142.; *Kosáry*, 1996, 94–129.). Így nemcsak Pestalozzi tanításaival ismerkedtek meg a peregrinusok, hanem más pedagógiai innováció iránt is érdeklődtek. Beregszászi Nagy Pál, a kollégium későbbi professzora például egyik hazaküldött levelében arról tudósította az egyházkerület vezetőit, hogy szándékában állt Salzman schnepfenthali és Niemeyer hallei tanintézetét, sőt, a kasseli népiskolai tanítóképzőt (a „Landschullehrer Seminariumot”) is felkeresni. Bár elhúzódó betegsége végül meghiúsította terveit, a kitüntetett figyelem e képzési formák iránt mindenképpen szembeötlő (TREL. A. XXVII. 9834–9835). Ellentétben Beregszászi esetével, több tisztánbenteni református filantropista szerzők iránti érdeklődése komoly eredménnyel is zárult. Óri Fülöp Gábor, a pataki kollégium korábbi professzora, majd az egyházkerület szuperintendense *A mennyország itt a földön* címmel fordította le Salzman egyik művét, munkája 1806-ban jelent meg (*Mokos*, 1892, 497–500., 524–527. hasáb; *Szinnyei*, 1899–1914, III., 864–866. hasáb). Néhány évvel korábban szintén Salzman *Moralisches Elementarbuch* című művét Berzsi Mihály tornaalfjai prédikátor ültette át magyarra (*Ugrai*, 2004b, 101–102.). (9)

Összegzés

Írásunkban egy ma már kevésbé emlegetett, ám kortársai által elismert vidéki professzor erőfeszítéseit tekintettük át. Nyíry István sárospataki tanár Pestalozzi számtantantási és népoktatási elképzeléseit kívánta adaptálni a 19. század első negyedében. Ennek eredményeként számottevő, hosszú ideig kiható változásokat ért el a kollégiumi matematikaoktatásban: a tárgy professzoraként nemcsak a matematikai tananyag megnöveléséhez és gazdagításához járult hozzá, hanem a svájci mintát követve a hatékonyabb tanítást is elősegítette. A gyermekek észjárásához jobban igazodó, a gyakorlatias gondolkodást és sok gyakorlást követelő módszerek és eszközök révén joggal remélhette Nyíry, hogy a céltudatos alapozó szakaszt a bonyolult tudnivalóknak a korábbiaknál lényegesen eredményesebb elsajátítása követi. Ugyancsak név szerint hivatkozott a Bodrog-parti tanár Pestalozzira akkor, amikor a falusi elemi iskolázás új céljait és eszközeit gyűjtötte össze. A fennálló rend éles kritikája és az erkölcsös és hasznos társadalmat valóban szolgáló új

megközelítés követelése ugyancsak a gyakorlatiasság jegyében fogant. Nem elég a gyerekeket írni-olvasni megtanítani és a legalapvetőbb erkölcsi és vallási elvárásoknak való megfelelést elérni a körükben, mivel a szorgos és célszerű munkára való szoktatás nélkül a tanítás tartalom nélküli, üres marad, amely erkölcsi és anyagi téren egyaránt károkat okoz. Ezzel szemben a jól szervezett, a tanulók munkára nevelésére épített népoktatás átvitt és – Nyíry számításai szerint – nagyon is konkrét értelemben egyaránt gazdagságra viszi a társadalmat.

Nyíry István valószínűleg a sárospataki kollégium kitűnő külföldi kapcsolatainak köszönhetően gyorsan és alaposan ismerkedett meg Pestalozzi eszméivel, illetve más pedagógiai irányzatokkal – annak ellenére, hogy ő maga nem jutott ki peregrinációra, s hogy a hazai tudós sajtóban akkoriban kibontakozó Pestalozzi-vitába tudomásunk szerint nem kapcsolódott be, arra vizsgált forrásainkban nem reflektált. Neveléstörténeti adalékunk így egyrészt a kései protestáns peregrináció közvetett, az adott szereplőkön messze túlnyúló jelentőségét illusztrálja. Másrészt a Pestalozzi-tanítások Bodrog-parti elterjedésének körülményei és irányai felhívják a figyelmet a korszakot jellemző néhány tényezőre. Így írásunk rávilágított a falusi népoktatás elhanyagoltságára s a vele szemben élenkülö elégedetlenségre; a reáltárgyak gyarodására és tartalmuk felgyorsuló megváltozására; általában a gyakorlatias haszonnal kecsegtető tanítás iránti igény fokozódására; valamint – a népiskolai koncepció Pestalozzit nem jellemző haszonelvű számításai s Pestalozzi és a filantropisták koncepcióinak összemosisása kapcsán – a peregrinációs hatások összetettségére, esetlegességére. A tárgyalt új igények az oktatással szemben azonban az 1800-as évek elején még csak szórványosan jelentkeztek, megfogalmazóik korántsem tömörültek egységbe. Ennek következtében egyelőre továbbra is egy-egy személyhez kötődtek az ilyen jellegű törekvések, s így különösen felértékelődött a Nyíry Istvánhoz hasonlóan elkötelezett, kivételes személyiségek tevékenysége. (10)

Jegyzet

(1) 18. század végén a néhány év múlva dicstelenül, adóssági ügyet és italozásaival kapcsolatos botrányokat maga mögött hagyva távozó Tóthpápay Mihály orvosdoktorot bízták meg a pedagógiai ismeretek terjesztésével. (Fehér, 1995, 7–21.)

(2) Schedel Ferenc: Nyíry István, rendes tag. In *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei I.* Negyedik kötet, 1836–1838. Buda, 1840. 235–237. Idézet: 236.

(3) A matematika az 1770-es évektől vált egyre komolyabban művelt diszciplínává hazánkban. Makó Pál, Horváth K. János, Martinovics Ignác és Dugonics András révén Pesten koncentráldott e tárgy újszerű tanítása— művelése. Mellettük ki kell még emelnünk Maróthi György és kisebb részben Hatvani István debreceni munkásságát. Ezt az időszakot a két Bolyai nevével fémjelezhető „matematikai reformkor” előzményének tekinthetjük. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1996. (A továbbiakban: Kosáry, 1996.,) 625–629. Szénássy Barna: *A magyarországi matematika története. A 20. század elejéig*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1970., 98–122.)

(4) Ahogyan Nyíry nevezte, a „*popularis arithmetica*” kinyomtatásához leginkább szükséges számjegyek hiányoztak a nyomdából. De a 290 forintos költségek előteremtése is késleltette az előállítását. 1821-ben már igen csaldott levélben tudósít a pro-

fesszor a kötet kálváriájáról. (Tiszáninenni Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TREL.) TREL. B. XLIV. 18.508.)

(5) „A Pestalozzi Úr számlálásmódja az egész nevelést arra alapozza, hogy a gyermeket korán kell számolásra tanítani, (...) mindig mutogassuk különböző táblákon.” (Nyíry, 1822. 10–11.)

(6) Nyíry népoktatással kapcsolatos koncepciója: TREL. A. XXXIX. 15.860. A néhány oldalas tervezet nagyon rossz, töredékes, erősen sérült állapotban van, így a teljes szöveget nem lehet közölni. Ez az oka annak, hogy az alábbiakban viszonylag sűrűn idézünk belőle.

(7) Külön köszönöm Orosz Gábornak, hogy hangsúlyosan felhívta a figyelmemet a filantropisták és Pestalozzi nézeteiben meglévő különbségre: az előbbiek utilitarizmusa Pestalozzi humanista – liberális felfogásából csaknem teljesen hiányzott. (U.J.) Erről – és általában Pestalozzi eszméiről – részletesen:

(8) Így történt például azzal az 1803. évi előirással is, amely esperesi engedélyhez kötötte a falusi tanítók egy-egy helységbe való költözését. Idővel a gyülekezetek követői az esperes kiiktatásával közvetlenül a pataki kollégiumba mentek és ott személyesen választottak maguknak jelöltet. (TREL. A. XXXIII. 12.879.)

(9) Ugrai János (s.a.r): „Kis világnak világos kis tükröre”. Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1888-ból. Debrecen, 2004. 101–102. A szóban forgó fordítás 1803-ban jelent meg *Erkölcsi kezdőkönyv* címmel Pozsonyban.

(10) A dolgozat a Johann Heinrich Pestalozzi Emlékülésen (Debreceni Akadémiai Bizottság Székháza, Debrecen, 2006. 03. 22.) elhangzott előadásom jelentősen kibővített változata. A téma felvetéséért, majd az elkészült szöveghez fűzött magyarázatokért hálás köszönetet mondok Orosz Gábornak. (U.J.)

Irodalom

Almási Balogh Pál (1846): Emlékbeszéd Nyíry István RT felett (1843. okt. 8.) In *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. VII. Buda. 19–21.
Az 1822. évi Litteraria Deputatio munkálata. Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára. Kb. II. 12.b.
 Bajkó Mátyás (é. n.): *A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között*. H.n.
 Beluszky Pál (1961): Nyíry István geográfiai munkássága. *Borsodi Szemle*, 4. 411–420.
 Benda Kálmán (1981): A kollégium története 1703-tól 1849-ig. In *A Sárospataki Református Kollégium Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest. 96–106.
 Dankó Imre (1988): A kollégium partikularendszere. In: Kocsis Elemér (főszerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Zsinati Iroda, Debrecen. 776–810.
 Fehér Erzsébet (1995): Az első hazai pedagógia-tan-könyv (1797). In Fehér Erzsébet: *Préceptorok és tanítók*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
 Fehér Katalin (1999a): Sajtóvita Pestalozzi módszereiről 1817-ben. *Magyar Könyvszemle*, 1. 97–103.
 Fehér Katalin (1999b): *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*. Budapest.
 Kosáry Domokos (1996): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Lengyel Imre (1963): Váradí Szabó János könyvtára. *Könyv és könyvtár*, 3. 81–118. (Különnyomat.)
 Lengyel Imre: Nemzedékek találkozása Pestalozzi szellemében. Adalék a Nevelési Emléklapok történetéhez Tavassy Lajos Váradí Szabó Jánoshoz intézett leveleiből. *Könyv és könyvtár*, 3. 141–153. (Különnyomat.)
 Lengyel Imre (1964): Méhes Sámuel és Váradí Szabó János. Adalékok az Erdélyi Híradó történetéhez. *Könyv és könyvtár*, 4. (Különnyomat.)
 Mokos Gyula (1992): Adalékok a tiszáninneni ref. püspökök életéhez. *Sárospataki Lapok*, 497–500. 524–527. hasáb.
 Nyíry István (1829–1831): *A tudományok öszvesége*. I–III. Sárospatak.
 Oláhné Erdélyi Mária (1976): A protestáns iskolák középszintű matematikaoktatása 1777–1848 között. *Magyar Pedagógia*, 3. 278–291.

Mályusz Elemér (1939): *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest.
 Nyíry István (1822): *A számvetés tudományának kezdete a köznép és az alsóbb osztályok számára*. Sárospatak.
 Papp Lajos (1980): *Hazai partikuláris iskolarendszerünk a szikszói iskola tükrében*. Kézirat. Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattára, Sárospatak. Kt. 8073.
 Prohászka Lajos (é. n.): *Johann Heinrich Pestalozzi*. Egyetemi előadás. www.mek.iif.hu
 Rácz István (1992): A magyarországi protestáns peregrináció szükségserűsége és lehetősége. In Rácz István (szerk.): *Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok*. KLTE, Debrecen. 133–142.
 Schedel Ferenc (1840): Nyíry István, rendes tag. In: *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei I. IV.*, 1836–1838. Buda. 235–237.
 Szénássy Barna (1970): *A magyarországi matematika története. A 20. század elejéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Szinnyei József (1899–1914): *Magyar írók élete és munkái*. Budapest. IX. 1179–1182. hasáb.
 Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (= TREL).
 Váradí Szabó János (1817): *A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról, nevezetesen, hogy kellene azokat a szorgalom (indusziális) iskolákkal egybekötni*. Pest.
 Ugrai János (2004a): Kiváltságosok és kiszolgáltatottak. Fizetési és megélhetési viszonyok az oktatásban kétszáz évvel ezelőtt. *Iskolakultúra*, 6–7.
 Ugrai János (2004b, s.a.r): „Kis világnak világos kis tükröre”. Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból. Debrecen.
 Ugrai János (2006): *Professzorok a „pataki reformkorban”*. A sárospataki református kollégium és négy tanára a XIX. század első harmadában. Kézirat. 5. fejezet.
 Ugrai János (megjelenés alatt): *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830*. L’Harmattan Kiadó, Budapest. (Megjelenés alatt.)
 Zibolen Endre (1984): *Johann Heinrich Pestalozzi*. Tankönyvkiadó, Budapest.